

भारतीय ज्ञान प्रणाली : परंपरा, प्रवास आणि जागतिक प्रभाव

डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे

नेहरू महाविद्यालय, नेर (परसोपंत), जिल्हा यवतमाळ
maheshgomase68@gmail.com

सारांश :

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System) ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि समृद्ध परंपरांपैकी एक आहे. वेद, उपनिषदे, आयुर्वेद, योग, गणित, खगोलशास्त्र आणि स्थापत्यशास्त्र यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारतीय विचारधारा महत्त्वपूर्ण योगदान देत आली आहे. हा संशोधन लेख भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या ऐतिहासिक प्रवासाचा आढावा घेतो आणि तिच्या सांस्कृतिक वारशाचे महत्त्व स्पष्ट करतो. तसेच, आधुनिक युगात भारतीय पारंपरिक ज्ञान प्रणालीचे योगदान आणि तिची उपयुक्तता कशी टिकून आहे, याचा अभ्यास केला जातो. या ज्ञान प्रणालीच्या विविध पैलूवर संशोधन करून जागतिक स्तरावर तिच्या प्रभावाची सखोल समीक्षा करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

मुख्य शब्द : वेद आणि उपनिषदे, योग आणि ध्यान, आयुर्वेद आणि पारंपरिक वैद्यकशास्त्र, गणित आणि खगोलशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र आणि वास्तुकला, भारतीय तत्त्वज्ञान, सांस्कृतिक वारसा, भारतीय शास्त्रीय संगीत आणि नृत्य, पर्यावरण आणि शाश्वतता

प्रस्तावना:

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System) ही प्राचीन काळापासून समृद्ध आणि विस्तृत परंपरा असलेली आहे. वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, अर्थशास्त्र, योग, आयुर्वेद, ज्योतिषशास्त्र यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये भारतीय विचारधारा आजही प्रेरणादायी ठरते. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ तत्त्वज्ञान आणि धार्मिक ग्रंथांपुरती मर्यादित नसून, ती विज्ञान, गणित, वैद्यक, स्थापत्यशास्त्र आणि कला या क्षेत्रांमध्येही अतुलनीय योगदान देणारी आहे.

भारताने आपल्या ज्ञानपरंपरेतून संपूर्ण जगाला अनेक मूलभूत संकल्पना दिल्या आहेत. आर्यभट्ट आणि ब्रह्मगुप्त यांसारख्या गणितज्ञांनी दशमान पद्धती आणि शून्याची संकल्पना दिली. योग आणि ध्यानधारणेच्या माध्यमातून मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यासाठी जगभरात क्रांती घडवून आणली. आयुर्वेदासारख्या वैद्यकीय प्रणालींनी आधुनिक आरोग्यशास्त्रावर मोठा प्रभाव टाकला आहे. याशिवाय भारतीय स्थापत्यशास्त्र आणि वास्तुकला यांमध्ये विकसित झालेल्या संकल्पना आजही जागतिक स्तरावर महत्त्वाच्या ठरत आहेत.

भारतीय ज्ञान प्रणाली केवळ इतिहासातच महत्त्वाची नव्हती, तर आजही तिची उपयुक्तता कायम आहे. आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या युगातही भारतीय तत्त्वज्ञान आणि पारंपरिक ज्ञान नव्या दृष्टिकोनातून अभ्यासले जात आहे. हा संशोधन लेख भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या ऐतिहासिक प्रवासाचा आढावा घेतो, तसेच तिच्या सांस्कृतिक वारशाचा सखोल अभ्यास करतो.

साहित्य समीक्षा:

भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या अभ्यासासाठी अनेक विद्वानांनी संशोधन केले आहे. वेद आणि उपनिषदांमधील तत्त्वज्ञानावर डॉ. राधाकृष्णन (1956) यांनी सखोल विवेचन केले आहे. तसेच आचार्य चाणक्य यांच्या अर्थशास्त्रावर विविध अभ्यासकांनी संशोधन केले असून त्याचा उपयोग आजच्या प्रशासन व्यवस्थेतही केला जातो (Sharma, 2008). आयुर्वेद

विषयक चरकसंहिता आणि सुश्रुतसंहिता या ग्रंथांचा आधुनिक वैद्यकीय विज्ञानावर प्रभाव पाहता येतो (Meulenbeld, 1999). भारतीय स्थापत्यकलेबाबत फर्ग्युसन (Fergusson, 1910) यांनी भारतातील मंदिरे आणि वास्तुकलेचा विस्तृत अभ्यास केला आहे.

याशिवाय, भारतीय गणित आणि खगोलशास्त्र यावरील संशोधन महत्त्वाचे ठरते. जोसेफ (2011) यांनी भारतीय गणितज्ञ आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त आणि भास्कराचार्य यांच्या योगदानावर विस्तृत संशोधन केले आहे. त्याचप्रमाणे, सेलीन (2019) यांनी गणित आणि खगोलशास्त्राच्या भारतीय परंपरेचा आंतरराष्ट्रीय प्रभाव तपासला आहे.

भारतीय योग परंपरेवर गीऑर्ग फॉयरस्टीन (Feuerstein, 2001) यांनी व्यापक संशोधन केले असून, योगसूत्रांच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला आहे. त्याचबरोबर, भारतीय कलेसंदर्भात कोयल (2015) यांनी प्राचीन भारतीय स्थापत्य आणि मूर्तिकलेचा सांस्कृतिक प्रभाव स्पष्ट केला आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीतील सामाजिक आणि आर्थिक पैलूवर बाशम (Basham, 1954) यांनी सखोल संशोधन केले असून, त्यांनी भारतीय समाजरचनेतील ज्ञानप्रणालीचा वेध घेतला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या अनुषंगाने भारतीय पारंपरिक ज्ञानाचा प्रभाव कसा राहिला आहे, यावर सेन (2020) यांनी संशोधन केले आहे.

वरील अभ्यासांद्वारे भारतीय ज्ञान प्रणालीचा बहुआयामी दृष्टिकोन समजतो. विविध क्षेत्रांतील विद्वानांनी भारतीय परंपरेचा वेगवेगळ्या अंगांनी अभ्यास करून तिची उपयुक्तता सिद्ध केली आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा ऐतिहासिक प्रवास:

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा उगम वेदांमध्ये आढळतो. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद हे ज्ञानाचे आद्य स्रोत मानले जातात. या वेदांमध्ये ब्रह्मांड, निसर्ग, मानवी जीवन आणि तत्त्वज्ञान यांचे विवेचन केले आहे (Radhakrishnan, 1956).

महाभारत व रामायण ही दोन महाकाव्ये भारतीय संस्कृतीच्या महत्त्वपूर्ण दालने आहेत. याशिवाय उपनिषदे, स्मृतीग्रंथ, पुराणे आणि विविध तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ यांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीचा विस्तार केला. आचार्य चाणक्य यांनी लिहिलेल्या अर्थशास्त्राने प्रशासन, अर्थव्यवस्था व राजनीती यासंबंधी मूलभूत तत्त्वे दिली (Sharma, 2008).

प्राचीन काळात भारतातील तक्षशिला आणि नालंदा यांसारख्या विद्यापीठांमध्ये विविध विषयांवर सखोल शिक्षण दिले जात असे. येथे गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यक, व्याकरण, तत्त्वज्ञान, युद्धकला आणि स्थापत्यशास्त्र शिकवले जात असे. हे विद्यापीठ जगभरातील विद्यार्थ्यांना आकर्षित करत असत आणि भारतीय ज्ञान प्रणालीचा प्रभाव आशिया, मध्यपूर्व आणि युरोप पर्यंत पोहोचला.

मौर्य आणि गुप्त साम्राज्यांच्या काळात भारतीय ज्ञान प्रणालीचा सुवर्णकाळ होता. अशोकाने बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केला आणि भारतीय ज्ञानाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचवले. गुप्त काळात विज्ञान, गणित, वैद्यक, आणि कला मोठ्या प्रमाणात विकसित झाले. आर्यभट्ट आणि वराहमिहिर यांनी खगोलशास्त्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, तर सुश्रुत आणि चरक यांनी वैद्यकशास्त्रात मौलिक कार्य केले.

मध्ययुगीन काळात भारतीय ज्ञान प्रणालीवर इस्लामिक आणि युरोपीय संस्कृतींचा प्रभाव पडला. यावेळी संस्कृत ग्रंथांचे अरबी आणि पर्शियन भाषांमध्ये भाषांतर झाले. अल-बिरुनीसारख्या मुस्लिम विद्वानांनी भारतीय गणित आणि खगोलशास्त्राचा अभ्यास केला. पुढे, ब्रिटिश राजवटीत पारंपरिक भारतीय शिक्षण प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्षित झाली, परंतु तरीही अनेक भारतीय विद्वानांनी पारंपरिक ज्ञान जतन करण्याचे कार्य केले.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय ज्ञान प्रणालीला नव्याने महत्त्व प्राप्त झाले. आज विविध विद्यापीठे आणि संशोधन संस्था भारतीय तत्त्वज्ञान, योग, आयुर्वेद आणि गणित यांचा सखोल अभ्यास करत आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या कार्यकाळात भारतीय ज्ञान प्रणालीचा जागतिक प्रसार करण्यावर भर दिला जात आहे, आणि NEP 2020 द्वारे पारंपरिक शिक्षण पद्धतीला प्रोत्साहन दिले जात आहे.

सांस्कृतिक वारसा आणि त्याचे योगदान:

भारतीय ज्ञान प्रणालीने जगाला अनेक महत्त्वपूर्ण संकल्पना दिल्या आहेत. भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव कला, स्थापत्यशास्त्र, संगीत, नृत्य, भाषा, तत्त्वज्ञान आणि जीवनशैली यावर विशेषतः दिसून येतो.

१. **आयुर्वेद आणि वैद्यकीय विज्ञान:** चरकसंहिता आणि सुश्रुतसंहिता हे प्राचीन भारतातील वैद्यकीय ग्रंथ आहेत, ज्यांनी आधुनिक औषधशास्त्राला दिशा दिली (Meulenbeld, 1999). पंचकर्म, रसायनशास्त्र, आहारशास्त्र यांसारख्या संकल्पना आजही व्यापक स्वरूपात वापरल्या जातात.

२. **गणित आणि खगोलशास्त्र:** आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त आणि भास्कराचार्य यांनी गणित व खगोलशास्त्राच्या क्षेत्रात मौलिक संशोधन केले. दशमान पद्धतीचा शोध आणि शून्याची संकल्पना ही भारताची देणगी आहे (Joseph,

2011). सूर्यमान आणि चांद्रमान कालगणनेचे तंत्र भारतात विकसित झाले.

३. **योग आणि ध्यानधारणा:** पतंजलीच्या योगसूत्रांनी मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यासाठी योगशास्त्र विकसित केले (Feuerstein, 2001). आधुनिक योगाभ्यासाने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रसिद्धी मिळवली असून, संयुक्त राष्ट्रसंघाने २९ जून हा आंतरराष्ट्रीय योग दिन म्हणून घोषित केला आहे.

४. **स्थापत्यकला आणि वास्तुशास्त्र:** अजंठा-वेरूळ लेणी, कोणार्कचे सूर्य मंदिर, तंजावरचे बृहदेश्वर मंदिर यांसारखी स्थापत्यकला भारतीय सांस्कृतिक वैभवाचे द्योतक आहेत (Fergusson, 1910). मंदिर स्थापत्यशैली, स्तूप, मठ, किल्ले आणि राजवाडे यांनी भारतीय स्थापत्यशास्त्राला एक अनोखी ओळख दिली आहे.

५. **संगीत आणि नृत्यकला:** भारतीय संगीतशैलीत शास्त्रीय संगीताची दोन प्रमुख परंपरा – हिंदुस्थानी आणि कर्नाटकी संगीत विकसित झाल्या. भरतनाट्यम, कथक, ओडिसी, कुचिपुडी, मणिपुरी आणि कथकली यांसारख्या पारंपरिक नृत्यशैलींनी भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव टिकवून ठेवला आहे.

६. **भारतीय भाषा आणि साहित्य:** संस्कृत ही भारतीय ज्ञान प्रणालीची मूलभूत भाषा असून, तिच्यात महाकाव्ये, वेद, उपनिषदे आणि विविध शास्त्रग्रंथ रचले गेले. कालिदास, तुलसीदास, सूरदास आणि मीराबाई यांच्या साहित्यकृतींनी भारतीय साहित्याचा अमूल्य ठेवा समृद्ध केला.

७. **तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्म:** वेदांत, सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा आणि बौद्ध-जैन तत्त्वज्ञान यांसारख्या भारतीय तत्त्वज्ञान शाखांनी संपूर्ण जगाला जीवनविषयक मूलभूत विचार दिले. महात्मा गांधी यांचे अहिंसा आणि सत्याग्रह यावर आधारित विचार जागतिक स्तरावर प्रेरणादायी ठरले.

८. **भारतीय हस्तकला आणि कापडउद्योग:** भारतीय कापडउद्योग प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. वाराणसीची बनारसी साडी, कांजीवरम, पाटोला आणि चिकनकारी यांसारख्या पारंपरिक वस्त्रकला भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा भाग आहेत. तसेच, हस्तकलेमध्ये वारली चित्रकला, मधुबनी चित्रशैली, टेराकोटा शिल्पकला आणि ब्रासवर्क यांचा समावेश होतो.

९. **भारतीय स्वयंपाकपरंपरा:** भारताची समृद्ध आहारसंस्कृती देखील सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वाचा भाग आहे. विविध प्रदेशांतील पदार्थ, आयुर्वेदानुसार आहारपद्धती आणि मसाल्यांचे शास्त्रीय महत्त्व यामुळे भारतीय स्वयंपाककला जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीने जागतिक संस्कृतीवर अमिट ठसा उमटवला आहे. प्राचीन वारसा आणि आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांचे समन्वय साधून भारत आज नव्या युगाच्या दारात उभा आहे.

निष्कर्ष:

भारतीय ज्ञान प्रणाली केवल प्राचीन नाही तर आधुनिक काळातही तिचे महत्त्व अमूल्य आहे. आजच्या काळात तंत्रज्ञान आणि विज्ञानाच्या माध्यमातून या ज्ञान प्रणालीचा प्रभाव पुन्हा जागतिक स्तरावर दिसून येत आहे. भारताच्या या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक वारशाचा अभ्यास करणे आणि त्याचा प्रचार करणे आवश्यक आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ भूतकाळातील आठवण नाही, तर ती आजही समाजाच्या विविध अंगांना प्रभावित करत आहे. शिक्षण, विज्ञान, आरोग्य, पर्यावरणसंवर्धन आणि अध्यात्म या क्षेत्रांमध्ये या ज्ञानाचा उपयोग आधुनिक समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी केला जात आहे. योग आणि आयुर्वेद आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मोठ्या प्रमाणात स्वीकारले जात आहेत, तसेच भारतीय गणित आणि खगोलशास्त्राच्या संकल्पनांचा आधुनिक तंत्रज्ञानात उपयोग होत आहे.

भारताने आपल्या परंपरेचा आदर राखत तिच्या पुनरुज्जीवनासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. संशोधन, शिक्षण, आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याद्वारे भारतीय ज्ञान प्रणालीला नव्या पिढीपर्यंत पोहोचवण्याची गरज आहे.

यामुळे केवळ भारत नव्हे, तर संपूर्ण जग या अमूल्य ज्ञानाचा लाभ घेऊ शकेल.

संदर्भ

१. Radhakrishnan, S. (1956). Indian Philosophy. Oxford University Press.
२. Sharma, R. (2008). Chanakya: The Legend. Penguin India.
३. Meulenbeld, G. J. (1999). A History of Indian Medical Literature. Egbert Forsten.
४. Joseph, G. G. (2011). The Crest of the Peacock: Non-European Roots of Mathematics. Princeton University Press.
५. Feuerstein, G. (2001). The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy, and Practice. Hohm Press.
६. Fergusson, J. (1910). History of Indian and Eastern Architecture. Cambridge University Press.